



۱۴۹۱۲۶

۴  
۶

این سند به نام در تاریخ ۱۵/۶/۸۹  
به شماره ۱۹ تیر در کرم و در روز عالی  
تاریخ



دانشگاه شهید بهشتی  
دانشکده ادبیات

عبدالله حسینی

مدیر گروه

۱۹/۶/۸۹

موضوع:

# تأسیس اتاق تجارت تهران در دوره پهلوی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر کریم سلیمانی

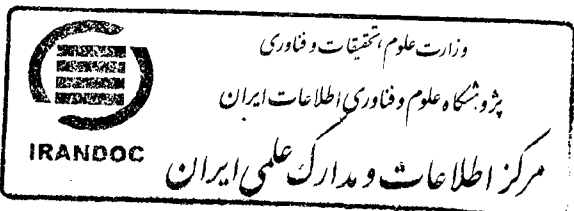
استاد مشاور:

جناب آقای دکتر محمد علی اکبری

دانشجو:

شیوا شیراوند

۱۳۸۹



۱۴۹۱۲۶

۱۳۸۹/۱۰/۱۹

تقدیم به:

پدر و مادر عزیزم

به پاس فداکاریهای، تشویق‌ها و دلسوزیهایشان

باسپاس فراوان از:

استاد ارجمندی محترم جناب آقای دکتر سلیمانی که با حمایت های خود باعث دگرگونی من هستند

و

استاد ارجمند مشاورم جناب آقای دکتر اکبری بخاطر ارجمندی های ارزنده شان

## چکیده

برقراری امنیت، ایجاد نهادهای مدرن و قانون‌گرایی همواره از مهمترین خواسته‌های تجار می‌باشد که از نیمه دوم قرن نوزدهم به واسطه تغییر وضعیت سیاسی و اقتصادی ایران در پرتو برهم خوردن نظم بین‌المللی برای رسیدن به آنها تلاش می‌کردند.

مشروطیت و نهادهای برآمده از آن به دلایل گوناگون از جمله تداوم عناصر ساختار کهن نتوانست پاسخ‌گوی مطالبات تجار باشد.

اما پهلوی اول با سیاست‌های نوگرایانه خود در عرصه اقتصاد توانست بسیاری از انتظارات تجار از دولت را برآورده سازد.

تأسیس اتاق تجارت به عنوان یک نهاد مدرن تجاری از مهمترین اقدامات دولت در این زمینه می‌باشد، بررسی جایگاه این نهاد در ساختار اقتصادی عصر پهلوی اول اصلی‌ترین مسئله این رساله را تشکیل می‌دهد. علاوه بر این سعی می‌شود تا پاسخ این سوالات که اتاق تجارت تا چه اندازه تحت نفوذ دولت بوده؟ و نقش این نهاد در حل مشکلات تجار چگونه بوده است؟ به نحوه مطلوبی داده شود.

این رساله براساس روش تحقیق تاریخی، بر پایه تحلیل و توصیف بنا شده است. جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و آرشیویی با تکیه بر اسناد منتشر نشده و نیز نشریات مربوط به سالهای ۱۳۰۵ تا ۱۳۲۰ صورت گرفته است.

یافته‌های اصلی تحقیق: اتاق تجارت به عنوان یک نهاد مدرن تجاری به الگوبرداری از غرب در راستای سیاست‌های نوگرایانه رضاشاه تأسیس شد. بررسی عملکرد این مؤسسه نشان‌دهنده نظارت شدید دولت بر آن می‌باشد تا جایی که می‌توان آن را یک نهاد دولتی دانست. با این همه اتاق تجارت سهم بزرگی در رشد و آگاهی بخشیدن به طبقه تجار داشته است.

واژگان کلیدی: ایران، اتاق تجارت، تجار، رضاشاه

## فهرست مطالب

### مقدمه: کلیات تحقیق

۱	بیان مسئله.....
۳	پیشینه و ادبیات تحقیق.....
۳	سوال اصلی.....
۳	سوالات فرعی.....
۳	روش تحقیق.....
۳	سامان تحقیق.....
۴	دشواریها و موانع تحقیق.....
۵	بررسی و نقد منابع.....

### بخش اول

۸	فصل اول: تجارت ایران در قرن نوزدهم.....
۱۷	فصل دوم: وضعیت اجتماعی، اقتصادی و سیاسی تجار پیشا مشروطگی.....
۱۸	(۱) موقعیت اجتماعی تجار.....
۱۸	(۱-۱) رابطه تجار و طبقه حاکم.....
۱۹	(۱-۲) رابطه تجار با دیگر گروههای اجتماعی (علماء و روشنفکران).....
۲۰	(۲) فعالیت اقتصادی تجار.....
۲۱	(۲-۱) تشکیل شرکتهای سهامی.....
۲۵	(۲-۲) سرمایه‌گذاری در بخش صنایع.....
۲۷	(۳) فعالیت سیاسی تجار.....
۲۸	(۳-۱) مجلس و کلاهی تجار.....

- ۲-۳) آغاز تشکیل مجلس وکلای تجار: انتخاب نمایندگان مجلس تجار..... ۳۰
- فصل سوم: تجار و مشروطیت..... ۳۵
- ۱- مجلس اول..... ۳۶
- ۲- مجلس دوم..... ۳۹
- ۳- مجلس سوم..... ۴۳
- ۴- مجلس چهارم و پنجم..... ۴۵

### بخش دوم

- فصل اول: ساختار اتاق تجارت..... ۴۸
- ۱- اولین اتاق تجارت..... ۵۱
- ۲- تصویب قانون تشکیلات و وظائف اتاقهای تجارتي..... ۵۳
- ۳- قانون راجع به اتاقهای تجارت..... ۶۴
- ۴- افتتاح عملی اتاق تجارت در طهران..... ۶۳
- ۵- نظامنامه داخلی اتاق تجارت تهران..... ۶۵
- ۶- قانون اصلاح اتاقهای تجارت..... ۶۹
- نشریات اتاق..... ۷۲
- فصل دوم:..... ۷۵
- ۱- عملکرد اتاق تجارت ۱۳۰۸-۱۳۰۶ هـ ش..... ۷۸
- ۲- مناسبات تجارت و دولت در دوره آزمایشی..... ۸۰
- ۳- تشکیل شرکت صادرات ایران..... ۸۷
- ۴- کنفرانس اتاقهای تجارت..... ۹۰
- ۱-۴) اصلاح صادرات..... ۹۴

- ۹۶ ..... (۴-۲) تقلب و بسته‌بندی نامناسب کالا
- ۹۷ ..... (۴-۳) تأسیس شرکت‌های صنعتی
- ۹۷ ..... (۴-۴) انتظارات دولت از اتاقهای تجارت
- ۹۸ ..... (۴-۵) بودجه اتاقهای تجارت
- ۱۰۶ ..... فصل سوم: رابطه اتاق تجارت با تجار
- ۱۰۷ ..... (۱) بالا بردن سطح آگاهی تجار
- ۱۰۷ ..... (۱-۱) مقالات انتقادی
- ۱۱۱ ..... (۱-۲) مقالات علمی و تخصصی
- ۱۱۵ ..... (۲) نمایشگاههای تجارتي
- ۱۱۷ ..... (۲-۱) نمایشگاه تجارتي در ايران
- ۱۱۹ ..... (۳) کمک به حل مشکلات تجار
- ۱۱۹ ..... (۳-۱) مسایل داخلی
- ۱۲۳ ..... (۳-۲) مسایل خارجی
- ۱۳۰ ..... پی‌آمد سخن
- ۱۳۳ ..... کتابنامه



## مقدمه

### کلیات تحقیق:

موضوع رساله حاضر با عنوان «تأسیس اتاق تجارت طهران» به بررسی تشکیل یک نهاد مدرن اقتصادی - تجاری در دوران پهلوی اول می‌پردازد که می‌توان آن را از مهمترین موسسات تجاری به وجود آمده در این دوران دانست.

بررسی عوامل زمینه‌ساز برای ایجاد این نهاد - ساختار درونی، عملکرد و نوع ارتباط این تشکیلات با نهاد دولت و طبقه تجار از مهمترین موضوعات پرداخته شده به آن در این پژوهش می‌باشد.

### بیان مسئله:

ورود رقبای تجاری خارجی از نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی به صحنه اقتصادی ایران موقعیت تجار داخل کشور را بیش از هر گروه دیگر دستخوش تغییر قرار داد. آنها خیلی زود علت آسیب پذیر بودن خود را درنا کارآمدی شیوه‌های مرسوم در تجارت و اقتصاد دریافتند و به تلاش برای نو کردن اساس کار خود دست زدند؛ که همین امر به نوبه خود نیاز به بازسازی ساختار سیاسی کشور را نمایان ساخت. همراهی تجار در جنبش مشروطیت بی‌شک به امید برآورده شدن درخواست‌هایشان در عرصه سیاست و اقتصاد بود اما مشکلات ساختاری و موانع خارجی به تدریجی منجر به دلسردی تجار از مشروطیت شد. طی سالهای آینده ناکام ماندن نهادهای برآمده از دل مشروطیت باعث جذب این طبقه به رضاخان و پی‌گیری مطالباتشان در روی کار آمدن دولت پهلوی شد.

اگر چه دولت پهلوی بسیاری از خواسته‌های تجار را پاسخ گفت اما به تدریج با افراط در تمرکز گرایی همه امور را در نظارت مستقیم دولت قرار داد و از میدان عمل تجار کاست، تا جایی که این اقدامات منجر به نارضایتی عمومی در طبقه بازرگانان گشت. تغییرات مهم و اساسی در قوانین گمرکی و تجاری، تصویب قانون انحصار تجارت خارجی به همراه قوانین فرعی و نظامنامه‌های اجرایی آن روح حاکم بر تجارت ایران را به کلی دگرگون نموده و نقش دولت در فعالیت‌های تجاری را افزایش داد.

تأسیس اتاق تجارت طهران به عنوان یک نهاد مدرن اقتصادی- تجاری در همان روزهای آغازین سلطنت رضاشاه در دستور کار دولت قرار گرفت، از این رو تغییرات سریع و اساسی در امور تجاری و تصویب قوانین جدید همزمان با دوران حیات این مؤسسه می‌باشد. بنابراین به نظر صاحب این قلم بررسی کنش و واکنش‌های اتاق تجارت به عنوان تشکیلاتی که انتظار می‌رفت اقداماتش در جهت منافع تجار و پیشرفت تجارت مملکت، در قبال تصمیمات دولت باشد، از اهمیت بالایی برخوردار است.

ضمن آنکه اتاق تجارت نمونه‌ای از نهادهای الگوبرداری شده از غرب می‌باشد که در دوران شبه مدرنیسم ایران به وجود آمدند و تا امروز نقش مهمی در وضعیت اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کشور بازی کرده‌اند.

بنابراین برخی نتایج بدست آمده از این پژوهش می‌تواند در مطالعه بر روی دیگر مؤسسات مشابه قابل تعمیم باشد و حتی می‌تواند ما را در تبیین کلی از تاریخ معاصر ایران یاری کند.

### **پیشینه و ادبیات تحقیق:**

با مراجعه به کتابخانه‌های ملی، مجلس شورای اسلامی و بخش‌های تاریخی و اقتصاد دانشگاه‌های مختلف و جستجو در سایت «اطلاعات و مدارک علمی ایران IRANDOC» به این نتیجه رسیدم که هیچ پژوهش مستقلی تحت عنوان «اتاق تجارت» در قالب رساله یا

کتاب صورت نگرفته است.

مقاله احمد اشرف با عنوان «اتاق تجارت» در دانشنامه ایرایتکا تنها پژوهشی است که به طور مستقیم به این موضوع پرداخته است. به جز این مقاله، خانم سهیلا ترابی در رساله به چاپ رسیده خود با عنوان «تجار، مشروطیت و دولت مدرن» و همچنین علی اصغر سعیدی و فریدون شیرین کام در کتاب مشترکشان با عنوان موقعیت تجار و صاحبان سرمایه در بخش مختصری در حدود چند صفحه از پژوهششان را به این موضوع اختصاص داده‌اند هر چند هیچ یک از کارهای نام برده به طور جامع و مستقل به اتاق تجارت پرداخته‌اند اما در آشنایی اولیه نگارنده با موضوع بسیار مؤثر بوده‌اند.

### سوال اصلی:

سوال اصلی که در تحقیق پیش‌رو مورد بررسی قرار گرفته این است که: جایگاه اتاق تجارت در ساختار اقتصادی ایران در عصر پهلوی اول چگونه بوده است؟

### سوالات فرعی:

- ۱- دامنه نفوذ و دخالت دولت در این نهاد تا کجا بوده است؟
- ۲- اتاق تجارت چه نقشی در حل مشکلات تجار بر عهده داشت؟

### روش تحقیق:

اساس کار محقق در بررسی تاریخی این پدیده، تحقیق کتابخانه‌ای و براساس نشریات و اسناد بازمانده از آن دوره می‌باشد. اطلاعات و داده‌های گردآوری شده براساس روش توصیف و تحلیل، آنچنان سامان یافته که خواننده بتواند حتی الامکانی به درک واقعی از جایگاه این نهاد در اقتصاد عصر پهلوی دست یابد.

### سامان تحقیق:

پژوهش حاضر با عنوان «تأسیس اتاق تجارت طهران» شامل یک مقدمه و دو بخش

اصلی می‌باشد. در مقدمه، کلیات و اساس کار مورد بررسی قرار گرفته است بخش اول به سه فصل تقسیم می‌گردد:

فصل اول از این بخش با عنوان «تجارت ایران در قرن نوزدهم» به بررسی کوتاه وضعیت اقتصادی و تجاری ایران در قرن نوزدهم و تغییرات روی داده در نیمه دوم این قرن می‌پردازد. در فصل دوم سعی می‌شود موقعیت اجتماعی تجار و روابط با دیگر گروه‌ها، فعالیت‌های اقتصادی و سیاسی آنها پیش از مشروطیت بررسی شود.

در فصل سوم با عنوان «تجار و مشروطیت» فعالیت تجار در مجلس اول تا پنجم مورد بررسی قرار می‌گیرد.

بخش دوم از این رساله که قسمت اصلی آن را نیز تشکیل می‌دهد خود به سه فصل تقسیم می‌گردد.

در فصل اول از این بخش به بررسی روند قانونی و عملی تشکیل اتاق تجارت تحت عنوان «ساختار اتاق تجارت» پرداخته می‌شود.

در فصل دوم از همین بخش نحوه عملکرد اتاق تجارت در ارتباط با نهاد دولت بررسی می‌گردد.

و در سومین فصل از این بخش که آخرین فصل از تحقیقی نیز می‌باشد به ارتباط اتاق تجارت به عنوان یک نهاد تجاری با گروه بازرگانان پرداخته می‌شود.

## **دشواریها و موانع تحقیق**

یکی از مهمترین دشواریها بر سر راه این تحقیق دسترسی به اسناد تاریخی بود. متأسفانه به دلایل گوناگون از جمله عدم همکاری شایسته مسئولین مراکز آرشیوی با پژوهشگران، نارسا بودن سیستم جستجو که نشان دهنده غیر حرفه‌ای بودن سازماندهی اسناد در این مراکز می‌باشد و نگهداری اسناد در آرشیوهای شخصی و خانوادگی دستیابی به اسناد منتشر نشده بسیار دشوار می‌باشد.

نشریات قدیمی مخصوصاً مجلات تخصصی اتاق تجارت از مهمترین منابع اصلی این پژوهش بود که محقق برای مشاهده آنها با مشکلاتی مشابه با حوزه سند روبرو بود. سخت‌گیری‌های بی‌مورد مسئولین کتابخانه‌ها در ارائه نشریات قدیمی به حدی است که پژوهشگر بعد از حدود ۵ ماه توانست تمام شماره‌های مجلات مزبور را از نظر بگذراند.

### بررسی و نقد منابع:

منابع مورد استفاده در پژوهش حاضر شامل جراید، اسناد و مدارک آرشیوی، اسناد منتشر نشده، مشروح مذاکرات مجلس، خاطرات و کتاب‌های پژوهش می‌باشد.

### الف) منابع دست اول

اولین بخش از منابع دست اول این پژوهش به اسناد تاریخی بازمانده از آن دوره (پهلوی اول) در خصوص اتاق تجارت مربوط می‌شود که در اختیار «سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران» می‌باشد. هرچند اسناد مربوط به «اتاق بازرگانی» که در واقع ادامه «اتاق تجارت» می‌باشد، در این سازمان بسیار زیاد است، متأسفانه اسنادی که مستقیماً به اتاق تجارت مربوط باشد بسیار اندک است.

از سال ۱۳۰۶ تا ۱۳۰۸ نشریه‌ای با عنوان «عصر جدید» که بعداً به عنوان «راهنمای تجارت ایران» تغییر نام داد به سردبیری پارسا منتشر می‌شد.

این مجله در ۶۳ شماره به چاپ رسیده و حدود ۲۰ شماره آن به رویدادهای اتاق تجارت اختصاص دارد. مشروح مذاکرات اعضای اتاق تجارت، مراسلات رسیده به اتاق از جانب تجار، مراکز و نهادهای گوناگون به اتاق و لوایح پیشنهادی این نهاد به دولت از جمله مهمترین مطالب درج شده در این مجله می‌باشد.

در سال ۱۳۰۸ پارسا از اتاق کناره می‌گیرد و در آبان همان سال ماهنامه جدیدی که بعداً به صورت دو هفته یک بار منتشر گردید با نام «مجله اطاق تجارت» انتشار یافت. این مجله تا سال ۱۳۱۷ در ۱۹۴ شماره به چاپ رسید.

ستونهای اصلی این مجله به درج مشروح مذاکرات اعضای اتاق، آخرین قوانین و لوایح اقتصادی، تعرفه‌های گمرکی، اطلاعات تجارتي از سراسر دنیا، خلاصه جریان امور اطاقهای تجارت ولایات، معرفی کمپانی‌های جدید داخلی و خارجی، نظامنامه اخذ حقوق گمرکی و مقالات تجاری می‌پرداخت.

به این ترتیب نگارنده با بررسی بیش از ۲۰۰ شماره از این مجلات مهمترین و بهترین اطلاعات تحقیق پیش‌رو را بدست آورد.

از دیگر منابع دست اول به کار گرفته شده مشروح مذاکرات مجلس از دوره اول تا هفتم می‌باشد که در کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی مورد استفاده پژوهش‌گر قرار گرفته است از روزنامه‌های اطلاعات، حبل‌المتین، اقتصاد ایران، ادب و روزنامه محلی استخر باید به عنوان بخش دیگری از منابع دست اول نام برد.

خاطرات اعتماد السلطنه، شرح زندگانی عبدالله مستوفی، ناسخ التواریخ لسان الملک از جمله منابع دست اول دیگری هستند که نگارنده در پایان‌نامه خود از آنها بهره گرفته است لازم به ذکر است که استفاده از این خاطرات بیشتر در حاشیه پژوهش می‌باشد.

### ب) منابع دست دوم

از جمله مهمترین منابع دست دوم که در نگارش این رساله مورد استفاده قرار گرفته است کتاب «تجار، مشروطیت و دولت مدرن» نوشته خانم دکتر سهیلا ترابی می‌باشد که به نقش و جایگاه تجار از قبل مشروطیت تا آغاز سلسله پهلوی می‌پردازد، این منبع پژوهشی در شکل‌گیری ذهن نگارنده نسبت به تجار و فعالیت‌های آنها تأثیرگذار بوده است.

موانع رشد سرمایه‌داری نوشته احمد اشرف از دیگر منابع پژوهشی می‌باشد که در آشنایی پژوهشگر با اقتصاد ایران در قرن نوزدهم و وضعیت تجار در آن دوره بسیار مؤثر بوده است. مقاومت شکننده اثر جان فوران و اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی نوشته محمدعلی کاتوزیان از دیگر کتب مورد استفاده در این تحقیق بودند که در تحلیل موقعیت اقتصادی ایران و ارتباط آن با سیاست به خصوص در عصر پهلوی راهگشا بودند.

البته لازم به ذکر است که در این مجال ارائه توضیحاتی درباره تک تک آثار ممکن  
نمی باشد و لیست کامل این کتب در کتابنامه انتهای رساله ثبت شده است.

# بخش اول

فصل اول:

تجارت ایران در قرن نوزدهم



## تجارت ایران در قرن نوزدهم

از گذشته‌های دور ایران اهمیت خاصی در انتقال کالاهای تجاری از قاره آسیا به اروپا داشته است. این موقعیت مطلوب جغرافیایی ایران در قرن نوزدهم به دلیل همسایگی با هند بر اهمیت اقتصادی و سیاسی آن افزود تا جایی که بیشتر و بیشتر مورد توجه قدرت‌های بزرگ قرار گرفت.

قرن نوزدهم میلادی مصادف است با دوره اقتدار حکومت قاجار، نظام سیاسی استبدادی متکی بر سران ایل و شاهزادگان قاجاری که هرکدام بر یک ایالت حکم می‌راندند و بدین ترتیب قدرت قاجارها به صورت نیروهای پراکنده متکی بر مرکز در سراسر کشور گسترش یافته بود.<sup>۱</sup> نظام سیاسی قاجار هم معایب نظام‌های تمرکزگرا و هم معایب نظام‌های ملوک‌الطوایفی را، از نظر ایجاد شرایط لازم برای رشد سرمایه‌داری مستقل در خود گردآورده بود.<sup>۲</sup> این درحالی بود که در غرب انقلاب صنعتی و رشد سرمایه‌داری صنعتی، رشد طبقه بورژوا و دستیابی به مستعمرات، سرمایه‌داری را واجد خصلتی جهانی کرده بود.

وضعیت تجارت به عنوان یکی از اصلی‌ترین ارکان اقتصادی در نیمه اول قرن نوزدهم همچنان شکل سنتی خود را داشت. محصولات کشاورزی و مواد خام بیشترین سهم صادرات را به خود اختصاص می‌داد<sup>۳</sup> از جمله مهمترین اقلام صادراتی ابریشم، برنج، پنبه، خشکبار، پوست و تنباکو بود که به کشورهای روسیه، عثمانی و هند صادر می‌شد. شهرهای تبریز، مشهد، انزلی، شیراز، اصفهان، یزد و کرمان از مهمترین مراکز تجاری ایران به شمار می‌رفتند. در بین شهرهای مذکور تبریز مقر ولیعهد و مرکز پرجمعیت‌ترین ایالات کشور بود. اهمیت این شهر بیشتر در تجارت ترانزیتی آن بود. کالاها بعد از ورود به این شهر به دیگر نقاط کشور

<sup>۱</sup> سهیلا ترابی، *تجار مشروطیت، دولت مدرن (تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۸۳)*، ص ۲۰.

<sup>۲</sup> احمد اشرف، *موانع رشد سرمایه‌داری در ایران*، (تهران: انتشارات پیام، ۱۳۵۹)، ص ۲۸.

<sup>۳</sup> جمالزاده، *کنج شایگان (برلن، بی تا ۱۳۲۵)*، ص ۳۵.

منتقل می‌شد. مشهد نیز مرکز پررونق تجارت ایران در شرق محسوب می‌شد. از دیگر مراکز مهم بازرگانی می‌توان به قزوین اشاره کرد که مرکز تجارت ابریشم گیلان بود.<sup>۴</sup>

از مهمترین مشکلات تجاری در این سالها عدم امنیت می‌باشد که هم به طور عمومی جامعه را فرا گرفته بود و هم به طور خاص تجار، کسبه و پیشه‌وران را تهدید می‌کرد.<sup>۵</sup> وجود پراکنده ایلات و عشایر در مناطق مختلف کشور و غارت کردن کاروانهای تجاری توسط آنها از عوامل اصلی ناامنی عمومی بود. این ایلات و عشایر غارت کردن کاروانهای تجاری در قلمرو سلطه خود را از امتیازات مشروع خویش می‌دانستند و معمولاً امنیت راههای تجاری را به خطر می‌انداختند.<sup>۶</sup> منابع نمونه‌های فراوانی از شکایت مردم به حکومت مرکزی را ضبط کرده‌اند که از جمله شکایت مردم نهاوند و بروجرد به دولت مرکزی از تعدی عشایر دلفان به قافله‌های بازرگانان از این نمونه است.<sup>۷</sup>

حمله ایل‌ها به کاروانهای تجاری، ناامنی راهها، شورش مداوم خوانین و حکام محلی، سلطه کامل قدرت مرکزی بر جوامع شهری و روستایی را که از عوامل عمده رشد سرمایه و تجارت محسوب می‌شود، مانع می‌شد.<sup>۸</sup>

اما تهدید مضاعفی امنیت مالی تجار را از جانب دولت مرکزی، حکام ایلات و شاهزادگان به خطر می‌انداخت که انواع مختلفی داشت: از مصادره اموال تجار بزرگ که از مشهورترین آنها مصادره ۸۰۰ هزار تومان از اموال امین‌الضرب به بهانه سوءاستفاده در ضرب مسکوکات است.<sup>۹</sup>

مصادره بخش قابل ملاحظه‌ای از اموال در گذشتگان از سوی شاه، برخی حکام و گاه

<sup>۴</sup>. ترابی، ص ۲۲.

<sup>۵</sup>. اشرف، ص ۲۲.

<sup>۶</sup>. همان، ص ۴۴.

<sup>۷</sup>. محمدتقی سپهر، (لسان‌الملک ناسخ‌التواریخ) (تهران: بی‌نا، ۱۳۳۴)، ج ۴، ص ۲۲.

<sup>۸</sup>. اشرف صص ۴۰-۴۱.

<sup>۹</sup>. مهدیقلی هدایت، (مخبرالسلطنه) خاطرات و خطرات (تهران: زوار، ۱۳۶۱)، صص ۱۰۰-۱۰۱.

روحانیون، خودداری حکام و عمال بلندپایه دیوانی از پرداخت قرضه‌هایی که از تجار دریافت می‌کردند.<sup>۱۰</sup>

خودداری از پرداخت بهای کالاهایی که از تجار خریداری می‌کردند مثل امتناع کامران میرزا نایب‌السلطنه از پرداخت هزینه شالهایی بود که از میرزا رضای کرمانی خریداری کرده بود.<sup>۱۱</sup>

غارت کاروانها و بازارها از سوی شاهزاده اجلال‌اله و غارت ۸۰۰ دکان در بازار اصفهان از سوی سربازان اقبال‌الدوله می‌باشد.<sup>۱۲</sup>

بی‌قانونی در امور گمرکی به طوری که تعرفه‌ها بیشتر به خواست شاه بستگی داشت از دیگر مشکلات تجار در این دوره می‌باشد. گاهی تعرفه‌ها براساس قیمت اجناس در مواردی به نسبت وزن و زمان براساس بار چهارپا وصول می‌شد. رشوه‌گیری، فساد مالی و زدوبندهای تجار باحکام نیز به این بی‌نظمی دامن می‌زد.<sup>۱۳</sup> علاوه بر تعرفه‌های گمرکی، مالیات‌ها از جمله مالیات ارضی، مالیات سرانه، مالیات بر درآمد پیشه‌وران عوارض شهری، راهداری و انواع دیگر مالیات‌های دلبخواهی وجود داشت که تجار مجبور به پرداخت آن بودند.<sup>۱۴</sup>

ضعف سیاسی دولت ایران در این سالها که به شکست در مقابل روسیه و انعقاد دو قرارداد گلستان و ترکمنچای منجر شد تأثیرات منفی زیادی بر امور تجاری داشت. در معاهده‌های مذکور فصولی به مسائل تجاری اختصاص یافت که علاوه بر انتظام بخشیدن به تعرفه‌های گمرکی به هدف افزایش ورود کالاهای خارجی، زیربنای بسیاری از محدودیت‌های تجاری

<sup>۱۰</sup> محمدحسن اعتمادالسلطنه، روزنامه خاطرات به کوشش ایرج افشار، (تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۰)، ص ۳۷۵.

<sup>۱۱</sup> ظهیرالدوله، خاطرات و اسناد. به کوشش ایرج افشار، (تهران: کتابهای جیبی، ۱۳۵۱)، ص ۸، سیاح محلاتی، محمدعلی، خاطرات حاج سیاح

یا دوره خوف و وحشت، به کوشش حمید سیاح (تهران: بی‌نا، ۱۳۳۶)، ص ۳۲۰.

<sup>۱۲</sup> اشرف، ص ۵۰.

<sup>۱۳</sup> تریابی، ص ۲۳.

<sup>۱۴</sup> محمدعلی (همایون) کاتوزیان، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی (تهران: نشر مرکز، ۱۳۳۹).

ایران در سالهای بعد گردید.<sup>۱۵</sup> در واقع دولت ایران از سالهای ۱۲۹۰-۱۲۵۷ق/ ۱۸۷۳-۱۸۴۱ قراردادهای مشابه با مفاد ترکمنچای را با دوازده دولت دیگر منعقد کرد و ضعف فزاینده سیاسی مانع از لغو آن حتی پس از اتمام مدت قرارداد می‌شد.<sup>۱۶</sup>

تجار ایرانی به دلیل نداشتن شرایط یکسان با همتایان اروپایی خود در این قراردادها از قدرت رقابت برخوردار نبوده و زیان‌های بسیاری را متحمل شدند. افزایش حجم تجاری خارجی و فعالیت کمپانی‌ها و سرمایه‌داران غربی در ایران، تغییراتی در میزان و نوع کالاهای مبادلاتی ایجاد کرد. مهمترین دگرگونی توسعه در کشت مواد خام بود که از یک طرف بازار جهانی به آن‌ها نیاز داشت و از سوی دیگر با صدور آنها به میزان نقدینگی تجار افزوده می‌شد. می‌توانست کمبود پول در تجارت خارجی ایران را تا حدی جبران کند و منابع مالی لازم برای واردات فراورده‌های صنعتی کشورهای غربی را فراهم می‌آورد.<sup>۱۷</sup>

هرچند ایران با اغلب دولت‌ها مناسبات تجاری داشت ولی تجارت خارجی ایران بیشتر در انحصار دو کشور روسیه و انگلستان بود. در واقع از کل تجارت ایران ۷/۸ آن با این دو کشور بود. همانطور که گفته شد از آثار و نتایج رشد سریع بازرگانی خارجی، رونق کالاهای فرنگی و علاقه مردم کشور به مصرف این کالاها بود؛ لُرز در دهه آخر قرن نوزدهم می‌نویسد: گذشته از اشیاء تجملی غربی که طبقات بالا به آن معتاد شده‌اند، پوشاک همه طبقات جامعه از مردان گرفته تا زنان جملگی از غرب وارد می‌شود.<sup>۱۸</sup> حاج سیاح درباره آثار و نتایج نامطلوب رونق و رواج کالاهای فرنگی می‌نویسد: «این تجارت به این ترتیب در اندک زمان صنایع ایران را نابود و اهل ایران را پریشان و گرسنه خواهد کرد.»<sup>۱۹</sup>

---

<sup>۱۵</sup> . برای آگاهی بیشتر از مفاد این قراردادها نگاه کنید به: محمدتقی لسان‌الملک سپهر، *تاسخ‌التواریخ* (تهران، ۱۳۳۴) ج ۱، ص ۲۴۸، ص ۲.  
<sup>۱۶</sup> . نگاه کنید به: یکتایی، تاریخ طرایی، صص ۴۰۴-۳۹۸، چارلز عیسوی *تاریخ اقتصادی ایران* ترجمه یعقوب آژند (تهران ۱۳۶۲): صص ۱۱۱، ابراهیم تیموری *عصر بی‌خبری یا تاریخ امتیازات در ایران* (تهران، ۱۳۳۲)، صص ۳۶۲-۳۶۱.  
<sup>۱۷</sup> . کاتوزیان، ص ۹۰.  
<sup>۱۸</sup> . اشرف، ص ۹۱.  
<sup>۱۹</sup> . سیاح محلاتی، صص ۲۱۱-۲۱۰.